

تحلیل رابطه نسخ و تحریف از دیدگاه مفسرین عامه

صغری روان‌بد

سطح سه رشته تفسیر و علوم قرآن

چکیده

نسخ و تحریف از مهم‌ترین مسائل قرآنی است که مفسرین قرآن و مخصوصاً مفسرین عامه درباره وقوع یا عدم وقوع آن‌ها، دیدگاه‌های متفاوتی ارائه داده‌اند. قائلان به تحریف دلیل‌هایی برای اثبات آن ذکر کرده‌اند. از مهم‌ترین آن‌ها موضوع نسخ تلاوت از جمله آن‌هاست، گرچه نسخ به چند صورت تصور می‌شود. مفسرین عامه با گرایش و رویکردی خاص در تفسیر و علوم قرآنی برداشتی متفاوت‌تر از سایر فرق اسلامی در موضوع نسخ و تحریف دارند. این مقاله با هدف تحلیل رابطه میان نسخ و تحریف از دیدگاه مفسرین عامه و به روش تحلیلی-توصیفی انجام گرفته و مباحثی چون نسخ از دیدگاه مفسرین عامه، تحریف از دیدگاه مفسرین عامه و رابطه نسخ و تحریف از دیدگاه مفسرین عامه مورد بررسی قرار گرفته است و این نتیجه بدست آمده که با توجه به دیدگاه مفسرین عامه هرچند نسبت مفهوم نسخ و تحریف تساوی نیست اما نسبت میان نسخ تلاوت و حکم مساوی با تحریف است. در نسخ حکم بدون نسخ تلاوت با تحریف، تحریف به زیاده و نقصان رخ نمی‌دهد و نسبتی میان این دو متصور نیست، در مورد نسخ تلاوت بدون حکم با تحریف به نظر می‌رسد نسبت میان این دو عموم خصوص من وجه باشد.

کلید واژگان: نسخ، تحریف، تفسیر، قرآن، مفسرین عامه.

مقدمه

قرآن مجید آخرین و کامل‌ترین کتاب آسمانی است که از سوی خداوند متعال برای هدایت انسان‌ها نازل شده است. در گذر زمان همچنان که تفاسیری زیادی بر این نوشته شده، مباحث علوم قرآنی زیادی نیز به منصف ظهور رسیده است. دو مورد از این مباحث علوم قرآنی نسخ و تحریف است که در بین مفسران شیعه و اهل سنت با چالش‌های زیادی روبرو است.

پدیده نسخ در قرآن یکی از مباحث دغدغه برانگیز در میان اندیشوران حوزه علوم قرآنی است که از دیرباز، درباره ماهیت و اقسام و ادله آن، بحث‌های فراوان مطرح گردیده و دیدگاه‌های متفاوت ابراز شده است. اهمیت بحث نسخ وقتی روشن می‌گردد که پذیرفته شود در قرآن آیات منسوخه در کنار آیات محکمه وجود دارد. در این صورت برای یک محقق معارف قرآنی ضرورت می‌یابد تا آیات منسوخه را بشناسد و آن‌ها را از آیات محکمه جدا سازد. یک فقیه که درصدد استنباط احکام فقهی از قرآن می‌باشد، یا یک متکلم که به دنبال دریافت معارف قرآنی می‌باشد، باید توان تشخیص آیات محکمه را داشته باشد.

نظریه نسخ به صورت کلی آن، از دیدگاه عقل، قرآن، سنت و اجماع مسلمانان، امری است مقبول و فقه اسلامی در همه ابواب گسترده آن از همه مذاهب اسلامی، بر اساس آن استوار گشته و نگارش‌های فقیه، حقوقی و قرآنی، بر پایه آن سامان یافته است. قرآن پژوهان، متکلمان، محدثان به ویژه میدان داران اصول فقه، نسخ را به اعتبارهای مختلفی به انواع گوناگونی چون نسخ حکم و ابقای تلاوت، نسخ تلاوت و ابقای حکم و نسخ حکم به همراه تلاوت تقسیم کرده‌اند.

در ارتباط با تحریف باید گفت: بی شک تحریف ناپذیری قرآن یکی از مهم‌ترین اصول و متقن‌ترین عقیده در میان مسلمانان جهان است که آیات و روایات و دلائل عقلی زیادی بر اثبات آن اقامه شده و دانشمندان زیادی از شیعه و سنی در طول تاریخ بر این باور شهادت داده‌اند. چه اینکه اگر سلامت قرآن از تحریف به اثبات نرسد، اعتبار آن به چالش کشیده می‌شود و دست استدلال به آن کوتاه خواهد شد. با این وجود گاه زمزمه‌هایی بر تحریف شدن قرآن و کاسته شدن از آیات و تبدیل و تغییر آن به گوش رسیده است.

تحریف نیز اقسامی دارد و به عبارت دیگر به چند معنا استعمال می‌شود که برخی از معانی آن در قرآن واقع شده است. این اقسام عبارت‌اند از: ۱. تحریف در معنا: این قسم از تحریف به تفسیرهای نادرست (تفسیر به رأی) باز می‌گردد که در روایات اسلامی به شدت از آن نکوهش و نهی شده است؛ با این حال در مورد برخی از آیات قرآن کریم رخ داده است و برخی مفسران خواسته یا ناخواسته در دام آن افتاده‌اند. ۲. تغییر در حروف و حرکات قرآن: در قرائت‌های مختلفی که از قرآن کریم در دست است، تغییراتی در حرکات و اعراب و احیاناً حروف برخی کلمات رخ داده است؛ بنابراین این قسم تحریف نیز واقع شده است؛ هرچند این‌گونه تغییرها در قرائت رایج در مصاحف کنونی راه نیافته است. ۳. تغییر کلمات قرآن: این قسم نیز گرچه در گذشته روی داده؛ ولی از سوی بیشتر مفسران مردود شمرده شده است و ضمن مقابله با آن، چیزی از آن تغییرات در قرآن موجود راه نیافته است. درحقیقت یکی از انگیزه‌های توحید مصاحف در زمان عثمان، رویارویی با این نوع تغییر در قرآن کریم بوده است. ۴. تحریف به معنای افزودن بر الفاظ و آیات قرآن کریم: این قسم از تحریف به اجماع دانشمندان، نه در قرآن واقع شده و نه کسی آن را ادعا کرده است و بطلان آن نزد همه مسلمانان از ضروریات است و خود قرآن کریم نیز از عدم وقوع آن به‌طور قطع خبر داده است. ۵. تحریف به معنای تبدیل یا کاستن از عبارات و آیات سوره‌هایی از قرآن کریم.

با توجه به این مباحث و با در نظر گرفتن اینکه بحث و پژوهش پیرامون قرآن کریم همواره و همیشه از ضرورت‌های علمی و دینی محسوب می‌شود؛ چرا که به باور مسلمانان و تصریح قرآن، این کتاب تا روز واپسین راهنمای صادق به راه هدایت بوده و هر چه در مورد این کتاب تدبیر و تأمل و پژوهش انجام پذیرد، در حقیقت برای بهره‌برداری از آن زمینه‌های بیشتر و گسترده‌تری فراهم خواهد شد. در این پژوهش نگارنده به دنبال بررسی تحلیلی رابطه نسخ و تحریف از منظر مفسران عامه است که به روش تحقیق در آن توصیفی - تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است و در پی پاسخگویی به این سؤالات است

که: ۱- نسخ در قرآن از منظر مفسرین عامه چگونه است؟ ۲- آیا تحریف در قرآن از منظر مفسرین عامه صورت گرفته است؟ ۳- نسبت بین نسخ و تحریف کدام یک از نسبت‌های چهارگانه است؟

اهداف تحقیق

هدف اصلی: تحلیل رابطه نسخ و تحریف از منظر مفسران عامه؛
اهداف فرعی:

- ۱- بررسی نسخ در قرآن از منظر مفسران عامه
- ۲- تبیین تحریف در قرآن از منظر مفسران عامه
- ۳- تبیین نسبت نسخ و تحریف از منظر مفسران عامه

پیشینه تحقیق

برخی کتب و مقالات هستند که در برخی موارد جزئی دیدگاه‌های هریک را با دیگر اندیشمندان مورد بررسی قرار داده اند که در ادامه بررسی می‌کنیم:

حمید الله مرادی؛ محمدعمر مبارز (۱۳۹۶) بررسی تحریف ناپذیری قرآن کریم از منظر فخر رازی و علامه طباطبائی، اندیشه مذاهب اسلامی، دوره ۲، شماره ۲، پاییز و زمستان.

در این مقاله مصونیت قرآن از تحریف با عنایت به آیه «حفظ» در تفسیرهای «مفاتیح الغیب» و «المیزان» مورد بررسی قرار گرفته و زوایای گوناگون این مبحث را در ضمن اقوال فخر رازی و علامه طباطبائی مورد توجه قرار داده است.

ستوده نیا محمدرضا، حبیب الهی مهدی (۱۳۹۳) بررسی دیدگاه مفسران شیعه، سنی و مستشرقان در خصوص روایات تحریف نمای آیه متعه، مطالعات قرآن و حدیث، بهار و تابستان ۱۳۹۳، دوره ۷، شماره ۲ (پیاپی ۱۴).

در این مقاله با بررسی متنی و سندی روایات نقل شده در منابع شیعی، واکاوی اظهار نظر مفسران بزرگ شیعه در دوره های گوناگون تاریخی، بررسی تفاسیر روایی اهل سنت و بیان دیدگاه های برخی از مستشرقان تلاش شده است که دامان شیعه از اتهام قول به تحریف قرآن پاک و منسوب بودن قرائت متفاوت قرآن به ائمه (ع) در این آیه رد گردد.

سید موسی صدر (۱۳۷۴) جعل و تحریف در روایات اسباب نزول بخش اول، پژوهشهای قرآنی ۱۳۷۴ شماره ۱ ویژه نامه اسباب نزول.

نگارنده در مقاله خویش معتقد است: از مسائل جدی و اساس مبحث اسباب نزول، مقوله جعل و تحریف در روایات واحادیث اسباب نزول است. گرچه تشخیص احادیث و روایات مستند و صحیح از مرسل و سقیم، بحثی گسترده، دراز دامن و پراهمیت را در طول تاریخ حدیث داشته و دارد، اما اهمیت این مقوله در روایات مربوط به تفسیر قرآن، به ویژه احادیث مرتبط به اسباب نزول بیشتر است، زیرا این گونه احادیث، تنها از حکم عملی و یا اخلاقی محض سخن نمی‌گویند، بلکه نوع نگاه به کتاب الهی را تبیین و ترسیم می‌کنند و در نتیجه این گونه روایات، می‌تواند ما را به درک کلام حق نزدیک و یا از آن دور سازد. براساس ضرورت فوق، اساسی می‌نماید که با بحث جعل و تحریف، در مورد روایات اسباب نزول، با تأمل و تعمق بیشتر نگریندگی شود و این امر مهم، از زوایای گوناگون مورد تأمل و بررسی قرار گیرد، از جمله این که: آیا جعل و تحریف در روایات اسباب نزول صورت گرفته است یا نه؟ و اگر صورت گرفته است در چه زمان و زمینه‌ها و با کدام عوامل وانگیزه‌ها بوده است؟ آثار و پیامدهای آن در مسائل اعتقادی و اجتماعی و فرهنگی چیست؟ و با کدام معیارها و موازین می‌توان جعل و تحریف را تشخیص داد؟ و سرانجام نمونه‌های آن کدام است؟

پرسش های تحقیق

پرسش اصلی: رابطه نسخ و تحریف از منظر مفسران عامه چگونه است؟

پرسش های فرعی:

- ۱- تفاسیر عامه در خصوص نسخ قرآن کریم چه دیدگاهی دارند؟
- ۲- تفاسیر عامه در خصوص تحریف در قرآن کریم چه دیدگاهی دارند؟
- ۳- چه نسبتی از نسب چهارگانه میان نسخ و تحریف از دیدگاه مفسران عامه وجود دارد؟

فرضیات تحقیق

فرضیه اصلی:

مفسران عامه تحریف در قرآن را نمی پذیرند، اما در برخی موارد قائل به نسخ تلاوت و نسخ حکم می باشند.

فرضیات فرعی:

- ۱- تفاسیر عامه تحریف در قرآن را نمی پذیرند.
 - ۲- تفاسیر عامه در برخی موارد قائل به نسخ تلاوت و نسخ حکم می باشند.
 - ۳- مفسران عامه در بحث از نسخ در قرآن دیدگاه های متفاوتی دارند.
- نسخ، تحریف، تفسیر، قرآن، مفسرین عامه.

روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی است و روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای است و از ابزارهای گردآوری اطلاعات نکته برداری و استفاده از منابع موجود بهره گیری از نرم افزارها در پایگاه های الکترونیکی می باشد.

نتیجه گیری

نسخ در تفاسیر عامه به معنای ازاله شیء به شیء به کار گرفته شده است؛ نسخ در اصطلاح آن ها معنایی گسترده تر از معنای اصطلاحی آن دارد؛ و در تخصیص، تقیید، تبیین و حتی در استثنا نیز استعمال کرده اند؛ زیرا همه این موارد در یک واقعیت مشترک اند که امر اول تمام مراد، در تکلیف نیست و مراد جدی و حقیقی امر دوم است؛ بنابراین، یا اصلاً به امر اول عمل نمی شود؛ مانند نسخ مصطلح یا این که به بخشی از آن عمل می شود، مانند تخصیص، تقیید و استثنا. به همین دلیل، در شمارش آیات منسوخ زیاده روی کرده اند.

نسخ در آیات بیانگر وعده و وعید و نیز آیات خبری محض روی نمی دهد؛ زیرا این گونه آیات، حکمی را برای مکلفان تشریح نمی کنند. از طرفی، نسخ تنها از جانب شارع و با حکم او معتبر است؛ و گرنه پذیرش نسخ به معنای پذیرش تحریف قرآن خواهد بود. نکته دیگر، این است که با توجه به مدلول لغوی نسخ، یعنی همان ازاله و رفع می توان گفت تعبیر «رفع حکم شرعی» در مکتب رفع، بهتر است؛ زیرا در آن، ارتباط بین تعریف اصطلاحی و معنای لغوی حفظ شده است و همین نکته، از جمله برتری های مکتب رفع به شمار می رود.

بنابراین مفسرین عامه هرگاه بخشی از عموم یا اطلاق آیه یا روایتی یا آیه یا روایتی دیگر از بین برود، از آن به نسخ تعبیر می کنند. بر همین مبنا، تقیید و تخصیص نزد آنان ناسخ اطلاق و عموم است، چون با وجود آن اطلاق و عموم از بین می رود و مراجعه به سخنان آنان این حقیقت را به خوبی روشن می کند.

اقسام نسخ از نظر مفسرین عامه عبارتند از: ۱- نسخ تلاوت و حکم ۲- نسخ تلاوت و بقا حکم ۳- نسخ حکم بدون تلاوت.

شروط نسخ عبارتند از: ۱- وجود تنافی میان ناسخ و منسوخ و عدم امکان جمع آن‌ها ۲- نسخ مختص احکام شرعی اعم از تکلیفی و وضعی ۳- عدم تبدل موضوع ۴- عدم تقیید حکم سابق به قید زمانی صریح ۵- تأخر نسخ بر منسوخ از جهت زمانی ۶- هم‌شأنی دلیل منسوخ با دلیل منسوخ ۷- تعلق لفظ به حکم نه لفظ

تحریف از ریشه‌ی حرف به معنای مایل کردن و بردن به کنار و دگرگون ساختن آمده و تحریف سخن به معنای متمایل ساختن معنای کلام از مقصود گوینده و در نتیجه، ایجاد نوعی دگرگونی در آن است. تحریف چیزی نیست جز دگرگون کردن و وارونه‌سازی و درباره تغییر دادن کتاب نیز بسیار به کار می‌رود. در واقع هر سخن معنا و جایگاه ویژه خود را دارد اما تحریف کننده، آن را از جایگاه و معنای اصلی خود منحرف کرده به کناری می‌برد و به کلی دگرگونش می‌نماید. گویی تحریف کننده، با تغییر کلمات و جملات و یا تفسیر نادرست از کلام گوینده، آن را از جایگاه اصلی خارج و با حاشیه بردن آن، مفهوم و معنایی دیگر و حتی گاه وارونه را بر آن سوار می‌کند؛ به عبارت دیگر هر نوع تغییر و دگرگونی در معنا و ساختار کلام تحریف نامیده می‌شود.

مفسرین عامه برای تحریف قرآن به دلایلی تمسک جسته‌اند از جمله:

تحریف تورات و انجیل و تحریف قرآن: ریشه و اساس این دلیل افزون بر برخی آیات، برگرفته از پاره‌ای از روایات می‌باشد مبنی بر این که آنچه برای امت‌های گذشته؛ نظیر بنی اسرائیل اتفاق افتاده برای امت اسلامی هم دقیقاً به وقوع خواهد پیوست.

دومین ادله‌ای که مفسرین عامه در تحریف قرآن عبارت است از کیفیت و چگونگی جمع‌آوری، تدوین و تألیف قرآن است. این دلیل متوقف است اهل سنت ادعا می‌کنند که قرآن در زمان پیامبر اکرم (ص)، یک مجموعه مدون به صورت کنونی نبوده، بلکه به طور پراکنده نزد اصحاب در لوحه و سینه‌ها موجود بوده، و حتی بعضی از آیات و سور قرآن نزد هیچ یک از اصحاب موجود نبوده است، و تنها همه قرآن نزد رسول خدا (ص) جمع شده بود آن هم به صورت نسخه‌هایی پراکنده در کاغذها و پارچه‌های حریر، که علی (ع) آن را به ارث بردند. همچنین مدعی هستند که چون غیر معصوم در معرض غفلت و خطا است و احاطه کامل یا دسترسی به همه قرآن ندارد، لذا از این جهت احتمال عقلانی بر تحریف وجود دارد و عقل حکم می‌کند که عادتاً محال است قرآن جمع‌آوری شده توسطه غیر معصوم مطابق و موافق با وحی باشد و در نتیجه باعث عدم مصونیت قرآن از تحریف می‌شود.

سومین دلیل طرفداران تحریف این است که معتقدند، روایات فراوان و معتبری است که امیرمؤمنان (ع) قرآن دیگری غیر از قرآن موجود داشت که مطالب و آیاتی دارا بود که در قرآن فعلی نیست و آن حضرت همان قرآن را به مردم ارائه نمود ولی مردم آن را نپذیرفتند. لذا روایات قرآنی که فعلاً در دسترس است، کمتر از آن قرآن است و این همان تحریف است.

روایات تحریف در کتب تفسیری عامه، این روایات در دو دسته تقسیم بندی می‌شود: یک دسته، روایاتی که سوره یا آیه را ذکر کرده و چنین پنداشته است که از قرآن بوده و حذف شده است، یا بعضی گمان کرده‌اند تغییراتی در اعراب و حرکات آن داده شده است؛ و یک دسته هم، روایات دال بر خطا، لحن و تغییر.

در مورد نسبت نسخ و تحریف در تفاسیر عامه باید گفت در نسبت نسخ تلاوت و حکم با تحریف هرچند نسبت مفهوم نسخ و تحریف تساوی نیست اما این نوع نسخ، یعنی نسخ تلاوت و حکم مساوی با تحریف است. در نسبت نسخ حکم بدون نسخ تلاوت با تحریف، مفسرین عامه معتقدند در اینجا تحریف اصطلاحی یعنی تحریف به زیاده و نقصان رخ نمی‌دهد پس نمی‌شود بین این دو نسبتی قائل شد. در نسبت نسخ تلاوت بدون نسخ حکم با تحریف، به نظر می‌رسد نسبت بین آن‌ها اعم و اخص من وجه باشد چرا که اکثریت مفسرین عامه روایات را حمل بر نسخ تلاوت کرده‌اند و این چیزی جز همان تحریف به نقصان نیست.

فهرست منابع

*قران کریم

- ۱- آبیاری، ابراهیم، الموسوعه القرآنیه، انتشارات موسسه سجل العرب، مصر-قاهره، ۱۴۰۵ق، چاپ اول، ج ۱.
- ۲- آل غازی، عبدالقادر، بیان المعانی، بیروت انتشارات دار الکتب العلمیه، ۱۳۸۲ق، ج ۸
- ۳- ابن فارس، ابی الحسین احمد، مقایس اللغه، ۱۴۰۴ ق، قم، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ج ۵.
- ۴- ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، مصحح جمال الدین میردامادی، انتشارات دارالفکر للطباعه و النشر و التوزیع دار صاد، بیروت، ۱۴۱۴هـ، چاپ سوم، ج ۹.
- ۵- ابن سعد، محمد، الطبقات الکبری، بیروت، انتشارات دار صادر، بی تا، ج ۱.
- ۶- ابن حجرهیشمی، احمد بن محمد، الصواعق المحرقه فی الرد علی اهل البدع و الزندقه، انتشارات مکتبه قاهره، بی تا.
- ۷- ابومحمد، علی بن احمد بن سعید، المحلّی فی شرح المجلّی، مترجم: احمد محمد شاکر، بیروت، انتشارات دار الجیل، بی تا، ۱۴۵۶، ج ۱۱.
- ۸- ابن عاشور، محمد بن طاهر، التحریر و التنویر (تفسیر ابن عاشور)، بیروت، انتشارات مؤسسه التاریخ العربی، ۱۴۲۰ق، جلد های ۵، ۱۸، ۲۱.
- ۹- ابن عجبیه، احمد، البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید، ج ۱، انتشارات حسن عباسی زکی، قاهره، چاپ اول، ۱۴۱۹ق.
- ۱۰- ابن حنبل، احمد، مسند احمد، بیروت، دار صادر، بی تا، ج ۱، ج ۲، ج ۵ و ج ۲.
- ۱۱- ابن الخطیب، محمد ابن عبداللطیف، الفرقان، لبنان- بیروت، انتشارات دار الکتب العلمیه.
- ۱۲- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو، تفسیر القرآن العظیم، انتشارات دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱ق، چاپ اول، ج ۱.
- ۱۳- ابو زهره، محمد، زهره التفاسیر، بیروت، انتشارات دار الفکر، ج ۱ و ۱۰.
- ۱۴- بیضاوی، عبدالله بن عمر، انوار التنزیل و اسرار التأویل، بیروت، انتشارات دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸ق، ج دوم.
- ۱۵- بخاری، محمد بن اسماعیل، فتح الباری شرح صحیح بخاری، شارح: احمد بن علی، ابن حجر عسقلانی، انتشارات دارالسلام، ریاض، ۱۴۲۱ق، ج ۹.
- ۱۶- بقاعی، ابراهیم بن عمر، نظم الدرر فی تناسب الآیات و السور، انتشارات دار الکتب العلمیه (منشورات محمد علی بیضون)، بیروت، ۱۴۲۷ق، چاپ سوم، ج ۴.
- ۱۷- بغوی، حسین بن مسعود، تفسیر بغوی المسمی معالم التنزیل، لبنان- بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ق، ج ۱.
- ۱۸- پانی پتی، ثناءالله، التفسیر المظهری، انتشارات مکتبه رشدیّه، چاپ اول، کویته پاکستان، ۱۴۱۲ق، ج ۴.
- ۱۹- تاجری نسب، غلامحسین، مقاله «پژوهشی در باب ناسخ و منسوخ»، مجله سفینه، سال ششم، شماره ۲۳، تابستان ۱۳۸۸.
- ۲۰- ثعلبی، احمد بن محمد، الکشف و البیان المعروف تفسیر الثعلبی، انتشارات دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۲۲ق، چاپ اول، ج ۵.
- ۲۱- جوان آراسته، حسین، درسنامه علوم قرآنی سطح ۲، ۱۳۸۷ ش، قم، انتشارات بوستان کتاب، ج ۲.
- ۲۲- الجوهری، ابونصر اسماعیل بن حماده، الصحاح تاج اللغه و صحاح العربیه، محقق احمد عبدالغفور عطار، انتشارات دار العلم للملایین، بیروت، ۱۴۰۷ق، چاپ چهارم، ج ۴.
- ۲۳- جرجانی، علی بن محمد، کتاب التعریفات، چاپ فلوجل، لایپزیک، ۱۸۴۵ میلادی.
- ۲۴- جرجانی، عبدالقاهر بن عبدالرحمن، درج الدرر فی تفسیر القرآن العظیم، عمان، انتشارات دار الفکر، ۱۴۳۰ق، ج ۲.
- ۲۵- جوینی، عبدالملک بن عبدالله بن یوسف، البرهان فی اصول الفقه، تحقیق عبدالعظیم محمود الدیب، مصر، الوفاء، چاپ چهارم، ۱۴۱۸.
- ۲۶- جرجانی، عبدالقاهر بن عبدالرحمن، درج الدرر فی تفسیر القرآن العظیم، عمان، انتشارات دارالفکر، ۱۴۳۰ق، ج دوم.

- ۲۷- حسینی زبیدی، محمد مرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، مصصح علی هلالی و علی سیری، انتشارات دارالفکر، بیروت، ۱۴۱۴هـ.ق، چاپ اول، ج ۱۲.
- ۲۸- حسکانی، عبیدالله بن عبدالله، ترجمه شواهد التنزیل، مترجم: احمد روحانی، قم، انتشارات دار الهدی، ۱۳۸۰، چاپ اول.
- ۲۹- حقی بروسوی، اسماعیل بن مصطفی، روح البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، انتشارات دار الفکر، بی تا، ج ۲.
- ۳۰- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، المستدرک علی الصحیحین، بیروت، انتشارات دار الفکر، ج ۲.
- ۳۱- خویی، سید ابو القاسم، البیان فی تفسیر القرآن، انتشارات دار الزهراء، بی تا، بی جا، بی تا.
- ۳۲- خونجی، محمد بن نامور، کشف الاسرار عن غوامض الافکار، تقدیم و تحقیق خالد الرویبه، تهران، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۷۲.
- ۳۳- خوانساری، محمد، منطق صوری، تهران، مؤسسه انتشارات آگاه، ۱۳۶۶، چاپ دهم.
- ۳۴- الخطیب، عبدالکریم، التفسیر القرآنی للقرآن، بیروت، انتشارات دار الفکر العربی، ۱۴۲۴ق، ج ۹.
- ۳۵- دیوبندی، محمود حسن، تفسیر کابلی، تهران، انتشارات احسان، ۱۳۸۵ش، ج ۱.
- ۳۶- ذهبی، محمد حسین، التفسیر والمفسرون، بیروت (لبنان)، انتشارات دار احیاء التراث العربی، چاپ اول، بی تا، ج ۱.
- ۳۷- رشید رضا، محمد، (۱۳۵۴ق)، تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار، ج ۱۰، انتشارات دار المعرفه، بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۴ق.
- ۳۸- راغب اصفهانی، ابوالقاسم حسین بن محمد، مقدمه جامع التفاسیر، کویت، انتشارات دار الدعوه، ۱۴۰۵.
- ۳۹- _____ مفردات الفاظ القرآن، مصحح، صفوان عدنان داووی، انتشارات دار القلم الدار السامیه، بیروت، دمشق، ۱۴۱۲هـ.ق، چاپ اول.
- ۴۰- رجبی، محمود، روش تفسیر قرآن، قم، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ اول، ۱۳۸۳.
- ۴۱- زرقانی، محمد عبدالعظیم، مناهل العرفان فی علوم القرآن، لبنان - بیروت، بی تا، انتشارات دار احیاء التراث العربی، چاپ اول.
- ۴۲- زمخشری، جار الله محمود بن عمر، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل، تصحیح مصطفی حسین احمد، چاپ سوم، بیروت، انتشارات دار الکتال العربی، ۱۴۰۷ق، ج اول.
- ۴۳- زید، مصطفی، النسخ فی القرآن الکریم، ۱۹۷۱ م، بیروت، انتشارات دار الفکر، ج ۱.
- ۴۴- زرکشی، محمد بن عبدالله، البرهان فی علوم القرآن، بیروت، انتشارات دار المعرفه، چاپ اول، ۱۴۱۰.
- ۴۵- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، الإیتقان فی علوم القرآن، بیروت - لبنان، انتشارات دار الکتال العربی، چاپ دوم، ۱۴۲۱ ق، ج ۲.
- ۴۶- _____ لباب النقول فی اسباب النزول، بی تا، بی جا.
- ۴۷- _____ الدر المنثور، قم، چاپ اول، انتشارات مکتبه آیت الله المرعشی النجفی، ج ۱، ص ۱۰۴ و ج ۶.
- ۴۸- سبکی، علی بن عبدالکافی، الإبهاج فی شرح المنهاج علی منهج الوصول الی علم الأصول للبیضاوی، تحقیق جماعه من العلماء، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۴، ج ۲.
- ۴۹- سمرقندی، ابولیت نصر بن محمد، تفسیر السمرقندی المسمی بحرالعلوم، انتشارات دار الفکر، بیروت، ۱۴۱۶ق، ج اول.
- ۵۰- سجستانی، سلیمان بن اشعث، سنن ابی داوود، بیروت، انتشارات دار الفکر، ۱۴۱۰ق، ج ۲.
- ۵۱- سخاوی، علی بن محمد، جمال القراء و کمال الإقراء، انتشارات مؤسسه الکتب الثقافیه، بیروت، ۱۱۹ق، چاپ اول، ج ۱.
- ۵۲- شافعی، محمد بن ادريس، المسند، بیروت، انتشارات دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۰ق.
- ۵۳- شرقاوی، احمد محمد، اختلاف المفسرین، أسبابه و ضوابطه، کلیه اصول الدین و الدعوه، جامعه الازهر، شماره ۱۷، ۱۴۲۵، ج ۱۷.

- ۵۴- شیرازی، ابواسحاق ابراهیم بن علی، التبصره فی اصول الفقه، تحقیق محمد حسن هیتو، دمشق، دار الفکر، چاپ اول، ۱۴۰۳، ج ۱.
- ۵۵- طباطبایی، محمد حسین، میزان فی تفسیر القرآن، ج ۳، بیروت- لبنان، انتشارات مؤسسه الأعلمی للمطبوعات، ۱۹۷۴ ق.
- ۵۶- طریحی، فخر الدین بن محمد، مجمع البحرین، چاپ مرتضوی، تهران، ۱۳۷۵هـ ش، چاپ سوم، ج ۵.
- ۵۷- طوسی، محمد بن حسن، التبیان، نجف، انتشارات المطبعه العلمیه، بی تا، ج ۱.
- ۵۸- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، جامع البیان فی تفسیر القرآن، تحقیق محمدجلیل العطار صدقی، انتشارات دارالفکر، بیروت، ۱۴۱۵، ج ۱.
- ۵۹- طوفی، سلیمان بن عبدالقوی، الإشارات الالهیه الی مباحث الاصولیه، لبنان - بیروت، ۱۴۲۶ق، دار الکتب العلمیه منشورات علی بیضون، چاپ اول.
- ۶۰- طبرانی، سلیمان بن احمد، المعجم الکبیر، قاهره، انتشارات مکتبه ابن تیمیہ، ۱۴۱۵ق، ج ۲۴.
- ۶۱- عک، خالد بن الرحمن، اصول التفسیر و قواعد، دمشق، دار النقاش، چاپ سوم، ۱۴۱۴.
- ۶۲- عزیزی کیا، غلامعلی و بابایی، علی اکبر و روحانی راد، مجتبی، روش شناسی تفسیر قرآن، بی جا، انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۲.
- ۶۳- عمر، احمد مختار، معجم القرائات القرآنیہ، تهران، انتشارات اسوه، بی تا، ج ۲.
- ۶۴- عاشوری تلوکی، نادعلی، مقاله «نسخ از دیدگاه علامه شعرانی»، ۱۳۷۸ ش، مجله بینات، شماره ۲۱.
- ۶۵- غزالی، محمد بن محمد، معیار العلم فی المنطق، شرحه احمد شمس الدین، بیروت، لبنان، دارالکتب العلمیه، ۱۴۱۰ هجری، ۱۹۹۰ م، الطبعة الاولى.
- ۶۶- فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، ۱۴۲۵ق، بی جا، انتشارات اسوه، ج ۳.
- ۶۷- فیومی، احمد بن محمد، مصباح المنیر، ۱۴۱۴ ق، قم، منشورات دار الرضی، ج ۲.
- ۶۸- فیروز آبادی، محمد بن یعقوب، القاموس المحیط، ۱۴۱۲ ق، بیروت، انتشارات دار احیاء التراث العربی، ج ۱.
- ۶۹- فخر رازی، محمد بن عمر بن حسین، تفسیر کبیر مفاتیح الغیب، مترجم: علی اصغر حلبی، بی جا، چاپ پنجم، ۱۳۷۹، ج ۱۹.
- ۷۰- _____، المنطق الملخص، تحقیق و تعلیق: دکتر فرامرز قراملکی و آدینه اصغری نژاد، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق (ع)، ۱۳۸۱، چاپ اول.
- ۷۱- القفاری، ناصر بن عبدالله بن علی، اصول مذهب الشیعہ، بی جا، ۱۴۱۵ق.
- ۷۲- قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لأحكام القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۶۴، ج ۵.
- ۷۳- قطب الدین رازی، محمد بن محمد، تحریر القواعد المنطقیه فی شرح الرساله الشمسیه النجم الدین علی الکتابی القزوینی، تصحیح محسن بیدادفر، قم، بیدار، ۱۳۸۲، چاپ اول.
- ۷۴- _____ شرح مطالع الانوار فی المنطق، قاضی سراج الدین ارموی، قم، انتشارات کتبی نجفی، بی تا.
- ۷۵- قرا ملکی، احد فرامرز، منطق ۱، تهران، دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۴، چاپ دوازدهم.
- ۷۶- کاشفی، حسین بن علی، تفسیر حسینی، اهتمام: احمد بن عبدالرحیم شاه ولی الله، سراوان، کتابفروشی نور، چاپ اول.
- ۷۷- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۹ش، ج ۱، ص ۶۸.
- ۷۸- میبیدی، احمد بن محمد، کشف الاسرار و عده الابرار، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۱، چاپ پنجم، ج ۴.
- ۷۹- معرفت، محمد هادی، صیانه القرآن من التحریف، قم، انتشارات مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، چاپ اول، ۱۴۲۸هـ ق.
- ۸۰- _____ التمهید فی علوم القرآن، ۱۴۲۵، بی جا، انتشارات مؤسسه النشر الاسلامی، ج ۲.
- ۸۱- مظفر، محمدرضا، ۱۳۸۰ ش، اصول فقه، بی جا، انتشارات مؤسسه اسماعیلیان، ج ۲.

- ۸۲- _____ المنطق، قم، مکتبه بصیرتی، ۱۴۰۸ق، چاپ سوم.
- ۸۳- معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، تهران، انتشارات امیر کبیر، ۱۳۷۵ ش، ذیل تفسیر.
- ۸۴- ماتریدی، ابومنصور محمد بن محمد بن محمود، تأویلات اهل السنه (تفسیر ماتریدی)، تحقیق مُجدی باسلوم، بیروت، انتشارات دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۶ق، ج سوم.
- ۸۵- مؤلف ناشناخته، بخشی از تفسیری کهن، مصحح محمد روشن، تهران، انتشارات مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، ۱۳۸۲ هـ ش، ج ۱.
- ۸۶- محدثی، جواد، فرهنگ غدیر، قم، نشر معروف، ۱۳۹۲ ش.
- ۸۷- نسفی، ابو حفص نجم الدین عمر بن محمد، تفسیر نسفی، مصحح عزیز الله جوینی، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۶، ج ۱۴.
- ۸۸- نسائی، احمد بن شعیب، السنن الکبری، بیروت، انتشارات دارالکتب العلمیه، ج ۸.
- ۸۹- نیشابوری، مسلم بن الحجاج، التفسیرالنیشابوری، صحیح مسلم، بیروت، احیاء التراث العربی، چاپ اول، ۱۳۷۵، هجری قمری، ج ۳.
- ۹۰- واحدی، علی ابن احمد، اسباب النزول واحدی، ترجمه علیرضا ذکاوتی فراگزلو، ۱۳۸۳، تهران، نشر نی، چاپ اول، ج ۱.